

Majallah Tahqiq
Research Journal of
the Faculty of Oriental Learning
Vol: 34, Sr.No.91, 2013, pp 73 - 92

مجله تحقیق
مجله کلیه علوم شرقیہ
جلد ۳۴، اپریل - جون ۲۰۱۳ء، شمارہ ۹۱

پنجابی شعر ریت دی ونک: کسب نامہ

☆ ڈاکٹر عاصمہ قادری

Abstract:

Kasb Nama is a popular genre in classical Punjabi Poetry. Kasb Namas recount the ways and means which constitute a trade or profession. The present essay discusses some Kasb Namas by eminent poets bringing out the metaphorical elements in them; these are then related to the metaphysical and moral outlook of the poets. The essay seeks to point out the inherent emphasis in Kasb Namas on the social significance of the work of low caste artisans and menial labourers

پنجابی شعر ادب وچ کسب نامے وڈی گنتی وچ لکھے ملدے نیں۔ کجھ کسب نامیاں دیاں ونگیاں توں ایس صنف دی بُنتر تے موضوع دے کھارنوں سمجھن دا آہر کیتا گیا ہے۔ کسب نامہ پنجابی ادب دی اک وڈی صنف ہے۔ مختلف کسباں دے بارے لکھے کسب نامیاں دے نام اوہناں کسباں دے ناواں تے ہوندے نیں۔ مشہور کسب نامے لوہار نامہ، چوہڑی نامہ، تے بافندہ نامہ ہن۔ اوہ جلاہی، گجری تے حمیاری نیں۔ چوہڑیاں دے کم بارے جو کسب نامے لکھے گئے اوہ چوہڑی نامے یا چوہڑی نامے اکھواندے نیں۔ جولاہیاں دے کم بارے لکھی جان والی تخلیق بافندہ نامہ اکھواندی اے بافندہ، بافتن مصدر توں اے۔ فارسی لفظ اے۔ بافندہ دا مطلب اے اُنن والا۔ ”جلاہی“ دے سرائویں نال لکھیا کسب نامہ وی جلاہیاں دے کم دا ویروا کردا اے۔ اینج ای گجراں دے کم دے حوالے نال ”گجری“ تے حمیاریاں (چمڑے دا کم کرن والے) دے کم لئی ”حمیاری“ لکھی گئی۔

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

ڈاکٹر رتن سنگھ جگی ”کسب نامے“ بارے لکھدے ہن:
 ”ایہہ پنجابی کو تادی اک ودھا ہے۔ جس راہیں بھن بھن دے اتے زندگی
 دے حالات بارے شلا گھا۔ یوکت ورن ہوندی ہے۔ احمد یار دے کسب نامے
 پراپت ہن۔ 1- کسب نامہ دُرود گراں (ترکھاناں)، 2- کسب نامہ حدود گراں
 (لوہاراں)، 3- کسب نامہ لہاراں، 4- کسب نامہ دھویاں، 5- کسب نامہ
 درجیاں اتے 6- کسب نامہ قصائیاں آد۔ (1)

i- لوہار نامہ

احمد یار مرالوی دے لکھے ”کسب نامہ لوہاراں“ وچ لوہاراں دے کسب نوں وڈیا گیا ہے۔
 حمد، نعت تے منقبت لکھن پنچھوں شاعر نے اس کسب نوں حضرت آدم توں شروع کیتا ہے۔ پھیرا لیس
 کسب نوں کامیاب بناون دے گرد سے نیں۔ لوہاراں دے کسب وچ ورتے جان والے اوزاراں نوں
 وی رمزناں نال ورتیا ہے۔ نال نال قرآنی آیتیاں وی دیتیاں نیں۔ لوہاراں دے کسب دے باراں فرض
 گنوائے نیں جیہناں نوں پورا کرن نال اس کم وچ برکت ہوندی اے۔ کسب کوئی وی مندا نہیں ہوندا۔
 جے نیک نیتی نال کم کیتا جاوے تاں کسب باعزت ہے۔ پر نیت دی خرابی ہی کسب نوں ماڑا تے کمائی
 نوں حرام بناؤندی ہے۔ کسے بندے دے چنگایاں مندا ہوون دی ونڈ کسب اتے نہیں کیتی جاسکدی
 کیوں جے کسب کوئی وی ماڑا نہیں ہوندا تے لوہاراں دے کسب دی نینہہ وی پیغمبراں نے رکھی:

کامل کسب لوہاراں والا جس لایا پھل پایا	لوہا، الرہ ذکر بدن دا کھلاں آہرن تایا
اُستاکار دوکان لئیندے بیٹھے پھڑکے سٹھی	کوئلے غفلت دی وا بھکھدے دوینیاں دی کھنی
اوہلا کر کے مار ہتھوڑا زہد ریاضت والا	مت چنگاں اڈن تے تیرا ہو جاوے منہ کالا
دندے الرہ ذکر قلب دا مُرشد پکڑ ہوئی	اچھل وداناں وانگ برے تے کوڑا ہونویں بھائی
آؤن ڈنگے ترکلے والے جے سومارن بولے	بولا ہو رہو ہولہ وے وانگوں فلک ہو جاوے کولے
ایہہ لوہا محبت والا جاں آوے تے کٹے	دوینیاں دی ٹومب بھکھا کے ہنجدے وچ سٹے
کوڑا لوہا ہے دل میرا ناہیں مٹھا تھیوے	میرا ہادی کھوٹ ونجاوے شاہلا نوشہ جیوے

کڈ لوں غبار دے دا اگدوں پھڑے صفائی ورمہ وگدا لایاں والا مُرشد کافی لائی
 آہرن کامل عشق بھکھایا شوق پئے چولیس ان پون کوئی راہ نہ جانے آن پیاوے گلیں
 چوسا پھیر اتاریں اڑیا دل نوں آوے صافی کافی تینوں جے چت رکھیں یار میرے دی کافی (2)

ii- چوہڑی نامہ

چوہڑی نامہ اک خاص کسب نال ججوی ہوئی صنف اے۔ کسب دی علامتی سمجھ پاروں ای
 ایہہ صنف بنی اے۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں نے ایس صنف نوں شاعری لئی ورت کے تے آپنے
 آپ نوں چوہڑی یاں بھنگن آکھ کے ایس کم نوں وڈیا نیا اے۔ چوہڑی نامے پورے پورے دی لکھے
 گئے نیں۔ کدھرے شاعراں نے سینت وچ وی گل کیتی اے۔ شاہ حسین دی کافی ہے:

چوہڑی ہاں دربار دی
 دھیان دی چھبلی، گیان دا جھاڑو، کام کرو دھنت جھاڑ دی
 قاضی جانے، سانوں حاکم جانے، ساتھ فارغ خطی وگار دی
 کل جانے، ارمہتہ جانے، میں ٹہل کراں سرکار دی
 کہے حسین فقیر نماں، طلب تیرے دیدار دی (3)

مشہور چوہڑی نامہ وارث شاہ دے نام نال منسوب ہے۔ وارث شاہ دے چوہڑی نامے
 دی تعریف میاں محمد بخش نے سیف الملوک وچ انج کیتی اے۔

وارث شاہ سخن دا وارث نندے کون اوہناں نوں
 حرف اوہدے تے اُنکلی دھرنی ناہیں قدر اسانوں
 جیہوی اوس چوہڑی آکھی، جے سمجھے کوئی ساری
 ہک ہک سخن اندر خوشبوئیں وانگ مہلاں دی کھاری (4)

وارث شاہ دی ایس لکھت بارے عالماں وچکار بحث چلدی رہی ہے۔ ایہہ ”چوہڑی“
 وارث شاہ دی تصنیف ہے یاں کسے ہور دی؟ سید سبط الحسن ضیفم ہوراں اس گل تے ڈھیر بحث کیتی
 ہے۔ اوہناں ڈاکٹر کلیر سنگھ کانگ تے چودھری محمد افضل خاں دا حوالہ دتا جو چوہڑی نامے نوں وارث

دی تخلیق مندے ہن۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل ”ہیر“ توں وکھ کسے وی لکھت نوں وارث شاہ دانش توں انکاری نیں۔ 149 سبط الحسن ضیغم وی اس ساری بحث توں ایہہ ساکڈھیا۔

”چو ہڑیڑی نامہ سید وارث شاہ جنڈیالوی دی رچنا نہیں سگوں میاں وارث تارڑ اس دے سر جہار ہن“۔ (5)

سید سبط الحسن ضیغم ہوراں دی اس کھوج نال ”وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)“ دے لکھاری شریف گنجابی، سجاد حیدر تے محمد آصف خان اتفاق نہیں کردے۔ کیوں جے سبط الحسن ضیغم دی پرکھ دا اصول ٹھیک نہیں، کہ جیہناں لکھتاں اندر ”وارث شاہ“ دالفظ آیا اوہ وارث شاہ جنڈیالوی دیاں نیں تے باقی وارث رسول نگری والے یا کسے ہور وارث دیاں نیں۔ ایس اصول نوں مکھ رکھیے تاں ہیر وچ چالیہہ مقطے ایچھے نیں، جیہناں وچ وارث شاہ نہیں سگوں وارث آیا۔ (6) سو چا پدا اے جو ایہہ کھوجکار ”چو ہڑی“ نوں وارث شاہ دی تخلیق مندے ہن۔

وارث شاہ دی لکھی چو ہڑی 1913 دی چھپی ملی ہے۔ چو ہڑی اپنی عاجزی نال رب تے اوہدے محبوب حضورؐ اگے گناہواں دی بخشش دی ینتی کردی ہے۔ چو ہڑی نوں مان اس کسب تے ہے۔ اوہ کہندی اے میں کائنات دے کھار توں وی پہلاں چو ہڑی ساں۔ اوہدے اس آکھن وچ کوئی شکوہ نہیں ہے۔ ہر تن مصرعیاں مگردوں اس مصرعے دی دہرائی ہے۔

ہادی دے درباروں میں چو ہڑیڑیاں

چھٹ گئی کارو گاروں میں چو ہڑیڑیاں

لوکاںی اس کم نوں کرن والے نوں نمانا سمجھدی ہے۔ بھید نہیں جاندا کوئی تے جے کر بھید جان لئے تاں چھپاؤندا اے۔ رب سر جہار اے اوہدا کرم تے مہاروڑیاں تے وی وسدا ہے۔ ہُن چو ہڑی دس دی اے کہ میرا کم صفائی کرنا اے تے میں کام، کرودھ، لوبھ، موہ، ہنکار نوں چھان پھنک کے صاف کیتا تاں اندروں اصل نوں پالیا۔ اپنی محنت باجھ دی جو مالک دیوے مزدوری اوہ پُپ کر کے لے لینی آں۔ جے بولاں تاں ساری محنت اکارت جاوے۔ شکوہ شکایت کوئی نہیں ہے۔ ذکر دھیان دی مونگی نال نفس نوں کٹنی آں پر ایہہ حرام کھانوں باز نہیں آؤندا۔

کی چوہڑے کی ذات چوہڑیاں دی لوک اسانوں ہسے
 جس پایا تس چا چھپایا بھید نہ کوئی دے
 وارث عشق نہ پچھے ذاتیں فضل اروڑی دے
 ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
 تن کھلواڑ آہیں کاہیں بھریاں درد گہایا
 کام کردھ تے لوبھ موہ ہنکار وکھ وکھ اڈایا
 وارث بوبل ذات الہی دانہ نکل آیا
 ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
 سر تے بھار گناہاں جھجلی کلمہ ہتھ بھاری
 پھڑ شوق ترنگی کوڑ ننڈیا گھنڈی گرد نتاری
 وارث بوبل صاف کراں لے فضلوں وانیاں
 ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں (7)

چوہڑی آپنے کم نوں کردیاں جواو کڑاں تے دکھ سہندی اے اوس نوں بیان کردی اے۔
 سچے مالک نال عشق اے پکا جس پاروں ایہہ دکھ جرنی آں۔ دھکے ٹھڈے کھانی آں۔ ساریاں دا گند
 چک کے گھراں دیاں صفائیاں کرنی آں تے کیہ مان کرنا اے اس اُتے، جونواں پرانا لھے پالیا۔ جو سبجرا
 بیہا لبھا کھالیا۔ صبر شکر کرنی آں بس سائیں دے دربار میری پت رہوے۔

گوبا تھین تے کُڑا سٹن کارا ساڈی ایہا
 نواں پُرانا کپڑا لیتا کھڑا سبجرا بیہا
 وارث کیہ بنیاد اساڈی مان نمائی کیہا (8)

مُن آپنے کم توں اگے ودھ کے چوہڑی علم دی گل کردی اے۔ روزہ، نماز، حج، زکوٰۃ تے
 سارا علم مالک دی رضا حاصل کرن لئی اے۔ چوہڑی سلوک دے ایہہ سارے پڑاں پار کر کے سچے
 سائیں اگے جا کھلندی اے۔ مان، گمان، آکڑ دی ننڈیا کردی اے۔ مینا نکا جیہا پچھی اے نمانا جیہا پر

ادہ ”میں“ دی ”نہ“ کردی اے تاں ای بادشاہاں دے ہتھاں تے بہہ کے عزت پاؤندی اے۔

خودی تکبر رب نہ بھاوے ویکھ لیو جیں بھائے
حضرت سلیمان بھٹھکھکایا یوسف مصر وکائے
وارث آرہ دھر زکریا سر تا پیر چرائے

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں جھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
میں میں کردی بکری الٹی گھل لہائے
عزایل نوں خودیوں گل وچ لعنت طوق پوائے
وارث مینا میں نہ آکھیا تا شاہاں دست بہائے (9)

ایس جہان اندر نہ بادشاہ رہے نیں ہمیش تے نہ ای پیر پیغمبر۔ سبھ نے جانا اے۔ ایہہ دنیا
جھوٹھ داپار اے سارا۔ جو ظلم کردے نیں ماڑیاں تے انت پچھتاو گے۔ میں تے پیراں دے دردی
چوہڑی آں۔ پیراں دی نظر تھیری اے میرے لئی۔ میرے پلے تے کجھ دی نہیں بس عاجزی ہے۔

پیر پیراں سر حضرت میراں چوہڑی ہاں جس در دی
مُریدی لائحہ میں پڑھیا ہُن خوف نہ کوئی کر دی
وارث میں ساں دردی ہُن میں گیا سبھ ڈر دی

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں جھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
عبدالقادر غوث الاعظم پیر اساڈا میراں
بیڑی غرق نکلائی پل وچ معاف کرے تقصیراں
وارث خاص مریداں کیہ غم توں دل وچ رکھ نظیراں

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں جھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
میں چوہڑی جناب عالی دی میں چنگا عمل نہ کوئی
چھڈ گمان ایمان پاؤسی مریداں لدھی ڈھوئی
وارث لاج پیا گل مُرشد کرم غلام کیتوئی

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں جھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں (10)

چو ہڑی دے کم نوں علامت بنا کے شاعر نے جیون دیاں رمزیاں بیان کیتیاں نیں۔ چو ہڑی جوڑ چھ ورتدی اے اپنے کم لئی بہاری، ترنگل، نوکری وغیرہ۔ ایہہ صرف باہری صفائی نہیں کردے سکوں ایہناں دا اصل کم من اندر دے کوڑے نوں ہونجی اے۔ علم انسان دی وڈیائی اے پر جے ایہہ مان گمان بن جاوے تاں تباہی دی بن سکدا اے۔ چو ہڑی جو کوڑا چکدی اے۔ علم پڑھن والیاں تے پیسے والیاں دے گھراں نوں صاف کردی اے۔ شاعر اوس ماڑے، بے علم پنے انسان دے مونہوں ایساں علم والیاں گلاں اکھوائیاں نیں جو سوچن دے راہ پاؤندیاں نیں۔ شریعت، طریقت تے معرفت توں حقیقت تک اپڑن والے سلوک دے اس اوکھے پینڈے نوں چو ہڑی اپنے کم راہیں سمجھدی اے۔

شریعتوں اگے لنگھ طریقت حقیقتوں معرفت جاواں

چو ہیں مکانی جھاڑو پھیراں تاں چو ہڑی نام سداواں (11)

ایہہ جیون سدا رہن والا نہیں۔ سواس دا کیہ مان کرنا۔ سچے سائیں دے حضور حاضری ویلے نما نے نوں ای مان ملنا اے۔ چو ہڑی اس سماج دی سمجھ توں یعنی تے رڈی ہوئی ہستی اے پر اپنے کم تے راضی اے۔ درگا ہوں جو فرض چو ہڑی نوں سوچیا گیا اوہ ہر پل اوس فرض نوں ادا کر رہی اے۔ شاعر نے چو ہڑی دے پورے جیون نوں رمز بنا کے ورتیا اے، بندے دے جیون دی۔ دُھروں کیہ کم بندے دے ذمے لگا؟ بندہ آپنے علم دی وڈیائی تے بادشاہت دی شان وچ اوس فرض نوں بھل گیا۔ ظلم کمان لگا مظلوماں تے۔ بھل گیا جے جیون تے ممکن ہارا ہے۔ جد سچے سائیں دے دربار حاضری ہوئی تاں کیہ جواب دیوے گا۔ چو ہڑی علموں وانجی، ذاتوں ماڑی پر سچے سائیں نال یاری ہے۔ آپنا فرض نہیں بھلی۔ ساریاں دکھاں نوں جریا، اوکڑاں وچوں لنگھی پر سائیں دی رضا پان لئی آپنا کم پورا کیتا۔ مستری خدا بخش صبر کوئی گناہ شاعر اے جس ”چو ہڑی“ لکھی اے بڑے سادہ لفظاں وچ چو ہڑی دے سارے کم دا نقشہ اٹکیا اے جدوں چو ہڑی کم کرن لئی نکلدی اے، تے پوش پوش دا آوازہ لاؤندی اے تاں جے لوکیں پاسے ہو جان تے گھر ہستیاں آ پینیاں شیواں سانجھ لین۔ چو ہڑی دی چکی ہوئی پلیتی توں آپنا سامان بچا لین۔ چو ہڑی لوکاں دا گند سارا چکدی اے تے لوک ای اوس نوں رڈ دے نند دے تے دُور رکھ دے نیں۔

میری ذات کمینی پوہڑی لوکی آکھن دُوری دُوری
کراں تیاری اٹھ سویرے سر ٹوکری ہتھ جھاڑو میرے
پھرنا گلی کچے ہر ویٹھے میرا کم ضروری
لوکی آکھن دُوری دُوری

نکل گھروں جد باہر جاواں فُردی پھردی پوش بولاواں
ہر کے دوارے خیر مناواں ایہہ میرا دستوری
لوکی آکھن دُوری دُوری

سُن آواز میرا مسرائی بھانڈے ٹینڈے سانجھ سوانی
آکھے ٹھہر ذرا جھدرانی عذر کی ہاں مجبوری
لوکی آکھن دُوری دُوری

ہو لاچاری مشکل بُہاری جس در جاواں اوگنہاری
دُور دُور کہہ خلقت ساری میں وچ کی قصوری
لوکی آکھن دُوری دُوری

لاہ کوٹھا گند سر تے چاواں متھے وٹ نہ مکھ بھواواں
اُٹی سو سو بھڑکاں کھاواں ڈھونیاں شوک اروڑی
لوکی آکھن دُوری دُوری

گندی گھری پاخانی دھواں چکڑ ہونجاں گُوڑا ڈھواں
لکھے لیکھاں نوں پئی رداں کیویں ہوئے منظوری
لوکی آکھن دُوری دُوری

بیہا بچیا بُوٹھا کھانا میلا کپڑا ادھورا نہ
ٹلیا چھیا نواں پُرانا ایہہ میری مزدوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

نکودا سجرا بیہا کھاواں پائی دھو دھواندی پاواں
نت سائیں دا شکر مناواں منیا امر ضروری

لوکی آکھن دُوری دُوری (12)

استھے تیک ”چوہڑی“ وچ شاعر نے چوہڑی داکم تے اوس کم پاروں چوہڑی اُتے بقتن والیاں دُکھاں تے پیڑاں نوں بیان کیتا۔ مَن اگے اوہ آپ چوہڑی بن جاندا تے دنیا دیاں تکلیفاں توں آزاد ہو کے رب دے فضل اگے سر نوادیندا اے تے دُعا کر داجے جگ وچوں بُرائیاں ہونج لئی میں ساریاں بُرائیاں آپنے ناویں لالئیاں نیں۔ سارا کجھ مٹاکے آپنی ہستی دی اصل ہونج لئی اے تے وحدت پائی اے۔ لوکاں دے دلاں نوں صاف کرن دا آہر کیتا تے آپ بُرائی کھٹی اے۔ پھیر آپنے آپ نوں نیواں کرے۔ رب دے اگے بخشش لئی پیش کیتا تے قدرت نال اک ہون دا احساس ہويا تے اس نے سکھ دتا۔ سادہ تے آسان شاعری نے ”مستری خدا بخش صبر“ دی اس تخلیق نوں اوہ طاقت تے خوبصورتی دتی اے کہ ایہوں پڑھیا تے سلاہیا جاوے لفظ سادے نیں پر شاعری توں وانجے نہیں۔ چوہڑی نالے دیاں خصوصیات بڑی باریک شاعرانہ نظر نال ایہدے اندر سمو دیتیاں گئیاں نیں۔

آخر سوچ آئی من میرے عملاں باجھ نہ ہون نبیڑے
چھڈ دنیا دے جھگڑے جھیڑے پھڑیے پیر حضوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

آس منوں ہر اک دی لاہ کے عیابندی برٹو کری چا کے
پنجی یثرب نگری جا کے چھڈ سبھ دنیا گلوڑی

لوکی آکھن دُوری دُوری

دُکھ دُکھ درداں ماری پیش نبی ونج کیتی زاری
آیاں تیرے در او گنہاری میں گوا کے موڑی

لوکی آکھن دُوری دُوری

توں سُنیاں محبوب الہی بخش کارن در تے آئی
ہاں میں بھی آدم دی جانی جدھی خلافت پوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

کیڈا اوئے فضل کمایا نحن و اقرب گھنڈ اٹھایا
میں کر درس سیس جھکایا عرض غرض ہوئی پوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

ہونجیا جگ لئی ہونج بُرائی چھڈ جد رمز حقیقی پائی
اندروں باہروں ہوئی صفائی پڑھیا کلمہ نوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

آپنی ہستی ہونجی ساری اسدے نام دی پکڑ بُہاری
خودی تکبر میں سٹ ہاری بغض حسد مغزوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

میں وحدت دا ساقی پایا جس نے جام توحید پلایا
پیندیاں سار نشہ انگ آیا وحدت صبر صُوری

لوکی آکھن دُوری دُوری (13)

چو ہڑیڑی ناسے وچ آئے کسب چکھے اک لمی تاریخ اے۔ ایس کم نوں کروان والے کم
کرن والیاں نوں پینا جان دے نیں۔ ایس کم دی عینہ میل بندی نال ای پئی میل بندی پاروں ای شہر
بنے جتھے امیر لوکاں رہنا۔ مغلاں دے دور وچ وڈے وڈے شہر آباد ہوئے شہراں وچ امراء وال دیاں
حویلیاں ہونیاں تے نال ای اوہناں دے کم کرن والے کیاں دے گھروی ہونے۔ اکبر دے دور وچ
لاہور بھتوں وڈا شہر سی۔ 5 لکھ آبادی دا کوئی فلش سسٹم موجود نہیں سی۔ بھتوں اوکھاتے ضروری کم
پوہڑیاں داسی۔ شہر اکدن وی نہیں کڈھ سکدے سن اس کم توں بغیر۔ کوٹھے لاہون داکم عورتاں

کردیاں سن کیوں جو پردہ سی تے مرد گھراں وچ نہیں سن جاسکدے، سو عورتاں بادشاہ دے محل توں لے کے نکلے پیشہ ور گھراں تک ایہہ کم کردیاں سن۔ سارا گنداک تھاں اکٹھا کردیاں تے پھیرا وہناں دے مرد ایس نوں شہروں باہر سٹ کے آؤندے۔ چوہڑیاں دے آپنے گھر وستیوں باہر ہوندے۔ جے دس گھراں لئی دی اک چوہڑی ہووے تاں بیچ لکھ آبادی دے شہر لئی کیناں ہون سکیاں: بفلش سسٹم تے بہت چکھوں آیا اے۔ سن 47ء توں پہلاں پنجاب دے چند گھراں وچ ای فلیش سسٹم ہووے گا۔

چوہڑیاں داکم ایناں وڈا تے ضروری سی پر سبھ توں بہتا دھتکار یا ہو یا ریا ہو یا سی۔ اوہناں دی صحت، تعلیم، رہن سہن دا کوئی فکر نہیں سی کسے نوں کیوں جو اوہناں نوں مخلوق وچ گنیا ای نہیں سی جاندا۔ چوہڑے ایسی ذات نیں جو ہر مذہب وچ رڈے ہوئے نیں۔ سماج نوں سمجھن والے شاعراں واسطے چوہڑیاں تے چوہڑیاں داکم اک علامت بن گیا۔ چوہڑی زندگی نوں صاف کرن تے صاف رکھن دی علامت بن گئی۔ چوہڑی شاعری وچ اوہ ہستی اے جیہڑی انسان دے ذہن تے روح نوں بُرائیاں توں پاک کردی اے۔ ایس عمل دے دوران اوہنوں آپنے آپ نوں سبھ توں نما نایا نیواں بنا کے رکھنا پیندا۔ آپنے سکھ آرام تے آسائش دیاں خواہشاں نوں سماج دیاں دیتاں ہو یاں بُرائیاں توں پاک کرن لئی پہلے آپ اوہناں بُرائیاں توں پاک ہونا پیندا اے۔ چوہڑی نالے دیاں چوہڑیاں اوہ پاک نفس والے جی نیں جیہناں نے آپنے آپ نوں سودھ سُدھار کے ایس قابل بنایا اے، کہ اوہ دوجیاں دیاں کمزوریاں تے خرابیاں نوں سودھ سُدھار سکے۔ چوہڑی نالے وچ چوہڑی دی مشکل زندگی دا نقشہ وی پیش کیتا گیا اے۔ دوجیاں دی نفرت تے دھتکار سہہ کے اوہناں نوں صاف ستھرا تے پاک رکھنا بہت مشکل کم اے۔ اس کم نوں کرن والے جی آپنے اندر اک خاص سچائی تے طاقت پیدا کر دے نیں۔ جھوٹے پہرے تے گزارا کر دے نیں۔ اوہناں دا پورا رہن سہن دُکھاں تے تکلیفاں نال بھریا ہوندا اے۔ دوجیاں دی زندگی نوں آسان بناون دی لگن پاروں اوہ آپنیاں تکلیفاں تے دُکھاں نوں بھلا دیندے نیں۔ چوہڑی دے کم ونگر اوہناں دے کم کرن دا سامان دی چوہڑی نالیاں وچ علامتی رُوپ وچ ظاہر ہو یا اے۔ جھاڈو، جھجھلی، ترنگل، ٹوکری علامتاں نیں اوہناں خوبیاں تے عملاں دیاں جیہناں راہیں دلاں، دماغاں تے روحاں دی صفائی داکم پورا ہوندا

اے۔ جیویں شاہ حسین نے لکھیا اے:

دھیان دی پھجلی گیان دا جھاڑو، کام کرودھ نت جھاڑوی

شاعران نے پُھ ہڑی دے کم تے اوہدے کم وچ ورتے جان والے اوزاراں نوں علامت بنایا اے، تے ایویں کوئی نقشہ نہیں اُلکیا پُھ ہڑی دے جیون دا، سگوں اوہدے درد نوں محسوس کر کے آپنے آپ نوں اک پُھ ہڑی کھجیا تے اوس دُکھ تے تکلیف نوں آپنے اندر جَر کے پھیر شاعری وچ بیان کیتا۔ آپنی شاعری نوں پُھ ہڑی دے کم نال جوڑیا۔ جیویں پُھ ہڑی باہر دی صفائی کردی اے اُنج ای شاعری لوکائی دے اندر دی صفائی کردی اے، تے گند نوں صاف کرن لکیاں جیویں پُھ ہڑی دُکھ جردی اے شاعری دُکھ وچوں لنگھدا اے۔

iii۔ باندھ نامہ

فرد فقیر ہوراں دا لکھیا ”باندھ نامہ“ دیکھنے آں۔ اس وچ فرد فقیر ہوراں جولا ہے دے کسب نوں رمز بنایا اے۔ ”باندھ نامہ“ وچ فرد فقیر ہوراں آپنے لکھے ہوئے ہور کسب نامیاں بارے وی دیا اے۔ جو اوہناں آپنے شاگرداں دے آکھن تے لکھے۔ فارسی وچ اوہناں کسب نامہ کاسبیاں نثر وچ لکھیا پڑھیا تے آپ نظم وچ لکھیا۔

کسب نامے دیاں تصنیفاں نوں کدی کنائیں کہندے	شاگرداں تھیں مجلس اندر دوسونھی بہندے
فقراواندی خدمت کردا نیک خدا دا آدم	اک ملاں دوسونھی نوری علماواندا خادم
کتنی مدت خدمت اندر کیتی اوس ندیمی	اک دوسونھی حجام اساڈا خدمتگار قدیمی
جیہڑا پیر مُربی منے اِکو دونویں کافی	دونویں طالب علم ہمیشہ اک بانی اک صافی
اک دھوڑ پھل کر بہن پالے بوٹا مالی	بہتے خادم کم نہ آون ہوندے سٹے خالی
چنچ دہاڑے بیکاری وچ بہکے مغز کھپایا	کاسبیاں دا کسب نامہ میں اس دے کہے بنایا
چار دہاڑے درد سرے دا گوشے بہکے سہیا	فیر ججاں دا کسب نامہ میں دُوبے خاطر کہیا
مت کوئی پچھے فاتحہ آکھے اچھی جہ بنائے (14)	شاگرداں دی خاطر دونویں قصے اساں اُٹھائے

فرد فقیر ہوراں جولا ہے دے کسب دی دُڈیا لئی ایس کم نوں قدرت دے کم نال جوڑیا

اے۔ قدرت داکائنات نوں بناون شاعر اِنج ویکھدا اے، جیویں جولا ہے دی کھڈی تے ونوون کپڑا
 اُنیا جارہیا اے۔ کپڑے دیاں قسماں نوں قدرت دیاں بنائیاں شیواں لئی رمز بنایا اے۔ جیویں چوٹی
 توں مُراد چار عناصراگ، ہوا، پانی، بٹی، مینسی، بندے دے پنج خواص، مٹھی، چھ طرفاں، سَت جہاتی،
 ست ستاریاں دی گردش، اٹھسی، اٹھ پہرنیں جیہناں وچ 64 گھڑیاں نیں۔ نویں ستارے نیں۔
 باراں بُرجاں توں مُراد دیلا اے تے، ویلے دے رنگ نیں جولا ہے دے بنائے کپڑیاں وچ۔ قدرت
 دے بنائے اک رُوپ دا جولا ہیا پورا ناپ تیار کر دیا اے تے اِنج آپنا حصہ قدرت دے کم وچ پاؤندا اے:

روز ازل دے کاریگر نے جیہڑی نئی وگائی	بھوں بھوں نالی دے وچ وڈی باہر قدم نہ پائی
اَوّل چوٹی اربعہ عناصر آدم دے گل پائی	فیر حواساں خمہ مینسی کہی حرص لگائی
سَت جہاتی دی کیا مٹھی خالق چھک تنائی	سَت ستاریاں دی لے سستی گردش فلک بھنوائی
اٹھ پہر دی اٹھسی اندر چونسٹھ گھڑیاں آدن	نوستارے نویں دے لہندے چنڈھ لے جاون
وہ دنیا تے ستر آخر ونے ہزاری کوئی	باراں بُرجاں دی ہے جھل مِل فردا پسے سوئی
تیرا نا نو پڑھاں دن راتیں تہہ بن ہو نہ کوئی	بدیاں دے ول پانہ سانوں دیس راہ نکوئی
جیہا قد بنایا صانع تہا جامہ سیتا	فردا اینوں باجھ فرد دے جوڑا جوڑا کیتا
ایہہ پیرا ہن پورا ہویا آدم دی کل بنیا	نال ارادے گزرنے صاحب ساڈے ترے ہتھ مینا (15)

جولا ہے داکم کوئی ماڑا تے پینا نہیں تے نہ ای ایہہ کوئی معمولی کم اے۔ ایہہ خاص کم اے جس
 نوں نبیاں، ولیاں تے عالماں نے اپنایا۔ شاہِ خمین تے کبیر ورگے سُر ت جگاون والے ایہو کم کر دے
 رہے۔ عام بندے داکم ای نہیں ہے جو ایہہ کسب کمائے۔ کسباں دی ڈھیر گنتی ہے۔ قدرت دا بنایا ہر
 کسب ای اچرچ ہے۔ کسب، سُر ت، سمجھ، گیان ہے۔ رِزق تاں جو لکھیا ہے دُھروں ملنا ای ہے۔
 چار ہزار چوتالی کسب یاں اک ہزار چالیہہ ہنر گنوائے نیں فرد فقیر نے۔ پر سارے کسباں وچوں وڈیائی
 زراعت تے جولا ہے دے کسب نوں لکھی اے۔

کسباں دا کجھ اوڑک ناہیں چار ہزار چوتالی
 بعضے آکھن ہنر کتنے اک ہزار تے چالی

برسر کساندے کسب چنگیرا پھڑن زراعت وُنا

اوہ روزی ایہہ پردہ اُس دا ایہہ مسئلہ بہہ سُنا (16)

جولاہے دا کھڈی لاون تے چلاون، کپڑا اُن، کپڑے دیاں قسماں، تانا، پینا، ٹلی، کانے،
سوتر دیاں قسماں ہر شے نوں فرد فقیر نے رمز بنایا اے قدرت دے کم دی۔ ہُن ایسے رمز نوں شاعر نے
آپنی شاعری لئی ورتیا اے۔ شاعری دا فکر، خیال، وزن، بحر ساریاں نوں جولاہے دیاں کماں تے کم
وچ ورتے جان والے رچھاں راہیں بیانیا اے۔

جا ایہہ شعر وُن میں بیٹھا کھڈی جا بنائی دوویں پیر فکر وچ پھاتھے دل نے اوندھی پائی
گنڈھ گنڈھ دھاگے عقل فکر دے خاصہ شعر بنایا لائی پان برابر اُسُنوں تیل نہ بہتا پایا
اگ شوق دی آب شرم دی آ ملا خوب پہایا نال محبت بانڈی چاہڑی تاں ایہہ عشق پکایا
سوتر اٹھسی، ستسی دے وچہ چوکی نہ وگائی بہت کار گیر ویکھن آئے جاں میں تانی لائی

کنگھی نویں وہم دی بدھی دھاگے اوہ اٹکاوے آن جوترے ڈھلے ہوئے وُنا بھول نہ جائے
دسی ہوئی گل نہ جانن جیہناں پیالے پیتے اُلجھ پئے دل اندر دھاگے سدھے کسے نہ کیئے
جُوی تند دھرا ہوں ٹٹنی سوہن جُوے نہ مولے گنڈھنیاں سبھ کر کر تھکے پین چکے سولے
نہیں تے اگے دُندے آہے پرکالے پرکالے پالے تھوں ٹٹنی نہ وگے رہندے نالے نالے
پر آخر کلا ہمت والا دل تے ٹھوک لگایا یار جھیرے ننگے ڈٹھے تاہُن وُنا آیا
جیوندیاں دی زینت خوبی مویاندا ہے پردا دنیا تخت لباس چنگیرا بھرم ایسے وچ پردا (17)

شاعر آپنی شاعری راہیں لوکائی دی سُر ت جگا کے سوچ دے راہیں پاؤندا اے۔ بالکل اُنج
ای جیویں جولاہا کپڑا بنا کے ننگ کجا ہے۔ شاعر دے نیڑے کسب شرع اے۔ جس وچ جیون لنگھدا
اے تے اس کم داخل تاں ای پیندا اے۔ جے طریقت داراہ پتا ہووے تے اکھ حقیقت تے نکئی رہوے۔
معرفت دا پانی دل نوں دھووے تے رب تے توکل رکھے۔ جس دا ایہہ سوتر اے اوس لئی دل اندر رشک
نہ لیاوے۔ ایہہ اولیاواں دا طریق اے۔ چنگا سوتر وی ایہہ وی اے مندا نہ بولنے نہ سُنے تے نیویں پا

کے سبھ نال پیار وچ رہیئے۔ جولاہے دا اک اک عمل تے اک اک رچھ علامت بن گئی اے زندگی دے
مختلف عملوں دی، قدرت دے کماں دی، شاعری دی۔ جولاہے دی ایہہ کھڈی مسلسل چل رہی اے
تے نت نواں اُن رہی اے۔

اک سورہور ستا ہٹھ گز دی تانی منکے لائیئے
ٹھوک ٹھوک کے دُنے چٹگیری ناں کوئی چورائیئے
بافندگی دے عدد جتنے اتنے فرد بنائے
گنجھ مروڑی تا وچ رکھی گن گن دھاگے پائے
جیکو دھاگا خُٹنا دیکھو دیکے گنڈھ سنوارو
دیہو دعا مصنف نوں ایمان سلامت یارو
یاراں سے تریسٹھ برساں سنہ نبی دا آیا
ایہہ رسالہ کامل ہو یا حکم دھراہوں آیا
(18)

iv- جُلاہی

اُستاد کرم دی لکھی ”جُلاہی“ کبت وچ ہے۔ جُلاہی نال گل کر کے اوہنوں کم دادھیان
دواندے نیں۔ سستی چھڈ تے ترکھی ہو کے جھٹ پٹ کم مُکا لے۔ تانی دے جھٹ نے پٹ پورا لینا
اے۔ کانے ناپ کے گڈ تے دھاگہ گن کے ورت کدھرے بھل نہ جائیں۔ مُونیکی دی پان لالیں
نوں۔ نام دی نلی چلاتے پڑیاں پا کے رتا پٹ لا کے سوہنا سجا پھبا کے تیار کر کپڑا آہنا۔ آپنی کیتی نوں
نمائنا نال سائیں اگے پیش کریں تے رب دے فضل تے مہر نال پار لگ جائیں گی۔ شاعر نے کانے،
دھاگے، پٹ، پان لانا، نام دی نلی، سبھ رمزیاں ورتیاں نیں۔ اصل دا جو مالک اے، اوس نے لیکھا لینا
اے۔ اوہنوں حساب دین لئی تیاری رکھنی ضروری اے۔ کون جانے کس ویلے اوہ آپنا حساب منگ
لوے۔ جُلاہی نوں ”نی“ کہہ کے بار بار بُلایا اے۔ اپنیت دارنگ جھلکد اے ایس بُلارے وچوں۔
کل تے نہ کم نوں سٹ، اج ای مُکا لے۔ کدھرے اج دانہ کیتا کل جھورانہ بن جاوے:

سُن دنیا دی گل کوئی گھڑی کوئی پل لے لے کانے مُٹھے چل

نی جلائیے نی

چل اج، چھڈ کل ذرا میہوڑے اُتوں ہل کاہنوں ہتھ مل مل پچھتائیے نی

نی جلائیے نی

جیویں جھڈان بن اُٹھ تاناں چل تن اینویں کملی نہ بن سہرائیے نی
 نی جلائیے نی
 فیر کہیا نن دن جدوں بھیج گیا کن فیر سوت ہندائے سن، ہتھ پائیے نی
 نی جلائیے نی
 نالے تک گل سن کانے گڈ من من دھاگے سٹ گن گن، بھل جاییے نی
 نی جلائیے نی
 کانے پٹ پن پن تانی چک چل ہن لائیے پان من من تے مکائیے نی (19)

۷- گجری

اُستاد کرم امرتسری ہوراں دی لکھی ”گجری“ وچ، گجراں دے کم اوہناں دے جیون دیاں
 اوکڑاں تے اوہناں دیاں سوچاں لبھدیاں نیں۔ محنت باجھ پوری نہیں پیندی تے من ہور ہور راہ سوچدا
 اے۔ پراہیہ کم کیوں جے عام کاروبار وانگ نہیں ایس لئی نال ای گناہ دی چتاوی ہوون گندی اے،
 تے مُزدھیان سبھ دے پالنہارول جاندا اے، تے اوس اگے بنیتی اے۔ آپنے آپ نوں وی سمجھاوون
 اے۔ انسان اعلیٰ ترین مخلوق اے رب دی، تے بھیڑے کم بندے نوں بندیاں دے درجیوں تھلے سٹ
 دیندے نیں۔ دنیا وچ رہندیاں اوکڑاں جر کے چنگے ماڑے دی نکھیر کرنا تے کراہے نہ پینا ای بندے
 دامقام اے۔ شاعر نے گجراں دے کم دی ساری کہانی ”گجری“ کولوں سنوائی اے۔ گجریاں پشو چار
 دیاں، سانھدیاں، دُڈھ چونڈیاں، وچدیاں گوبھاتھپدیاں تے نال گھرداری وی کردیاں نیں۔ شاعر
 نے دو صفحیاں وچ ”گجری“ دا پورا جیون اُلیک دتا اے۔

جبدوں سُوئے گی،	تدوں چوداں گی،	پھیر وچن جاواں گی	بچ	گیا	جمادوں	گی
رڑکاں گی،	مکھن کڈھاں گی،	پیواں پیواں گی	حاتم	ہو	جاواں	گی
تن دیندی تے	بچ کھاندی اے،	دوکتھوں لیاواں گی	پئی	قرض	اٹھاواں	گی
جی چاہندا پانی	پا وچیاں،	گھانا نہ کھاواں گی	پورا	پٹ	جاواں	گی

کوئی لاٹو پا کے دیکھے گا، کیتا شرماواں گی جیوندی مر جاواں گی
 جی کنب دا اے جدوں جاواں گی، کیہ منہ دکھاواں گی کس طرحاں چھپاواں گی
 گھٹ پانی پا کے میں کاہنوں پئی کا نگ بناواں گی ایمان گواواں گی
 اوہ بخر گناہ بن جائے گا، پئی غوطے کھاواں گی وچے رڑھ جاواں گی
 پاوچھی نوں مچھڑ دینی آں، تن توں بھی گھٹ جاندا مُنڈا دھاراں لیندا
 باقی ڈھائی رہ جاندا اے، کیہ ایس کھواواں گی اتے میں کیہ کھاواں گی (20)

vi- چھیاری

”چھیاری“ مونث اے ”چھیار“ دی۔ چھار چڑے داکم کر دا اے۔ کسب اُتے ہوئی ذات دی ونڈتے کسب پاروں سماج وچ ملن والے مقام نوں اساڈے شاعر نند دے آئے نیں۔ محنت کر کے اناج اگاؤن والا، کپڑا بنائون والا، چڑا سی کے پیر لئی جتنی ہناؤن والا، ہینا تے نمانا کیویں ہو گیا اے۔ کلاسیکی شاعراں نے ایہناں ساریاں کسباں دی ڈیائی کیتی اے۔ تے شاعری وچ خاص مقام دتا اے، ایہہ کسب کماؤن والیاں نوں وی۔ اُستاد کرم امرتسری ہوراں ”چھیاری“ لکھی اے۔ چھاردی جو تھاں اے سماج وچ اوہوای درجہ اوہدی سوانی داوی ہے۔ محنت کر کے لوکاں دے پیریں جتیاں بنا ہنا کے تے گنڈھ گنڈھ کے پوان والے ایہہ لوک آپ ننگے پیریں جیون لنگھاؤندے نیں۔ جیہناں دے سکھ لئی جتیاں بنا کے دیتاں اوہناں دے ای ٹھڈے ایہناں کسبیاں لئی ہوندے نیں۔ اپنی محنت مگروں وی پوری نہیں پیندی تاں چھیاری آپنا چھج تے بُہاری لے کے دنیا دے بازاریں آکھلوندی اے تے کم منگ دی اے۔ اک وپاری نال چھیاری دا ایہہ مکالمہ ہے۔ جو کم کروان والے تے کم کرن والے وچکار ہوندا ہے۔ وپاری اوس محنت دا مثل نہیں پاؤندا جو چھیاری کردی اے۔ اوہ تے ایس بازارے اصل دی کھوج وچ آئی سی۔ وپاری نال ٹا کرے مگروں اوہ حقیقت جان لیندی اے۔ جس ججن دی بھال وچ باہر پھردی اے پئی اوہ تاں اندر بیٹھا اے باہر تاں بس کوڑا کی کوڑ ہے۔

میں ذاتے دی چھیاری ہاں، توبہ عیاں تھیں عاری ہاں
 بدکاری ہاں، بُریاری ہاں، سچ سچ میں او گنہاری ہاں

ہاں دس توں فیر کیہ چاہونی ایں، کیوں چھج لے لے کے آؤنی ایں
 ناں کرنی ایں نا پاؤنی ایں، پئی ضائع وقت وھاؤنی ایں
 پچھتاویں گی، پچھتاوانی ایں، توں آکھیں گی میں ماری ہاں
 کوئی دس پتہ دلبر دا وے، بُو ہا دس دے اوس دے گھر دا وے
 عاشق طالب نہیں زردا وے، اوہ پَر سُنیا بے پردا وے
 بانی ہے اوہ ہر ہر دا وے، تے میں اوہ دے توں واری ہاں

انی سُن رتے ٹیارے نی، جگ سارے توں نہ ہارے نی
 بُو ہے بند کر کے سارے نی، جے جی وچ جھاتی مارے نی
 تیرے گھر وچ یار پیارے نی، میں مُرشد تیتھوں واری ہاں
 آپنی ہستی نوں جھٹھیا میں، مچھٹ مچھٹ کے دلبر کھٹیا میں
 گیہوں کڈھیا کُوڑا سٹیا میں، نفس سرکش نوں پھٹیا میں
 اُلفت نال پورا پٹیا میں، میں کرم بڑی بلکاری ہاں (21)

کسب نامیاں دی ایس پڑھت توں سہی ہوندا اے جو ایس صنف دی پچھان موضوع اے۔
 کسے وی کسب بارے دس پاون والی شاعری کسب نامہ اکھواندی اے۔ بُنتر پکھوں اوہ کبت، مثنوی، بند
 آد جووی ہووے۔ شاعر کسب دی اُچھ تے کسب کاراں دی وڈیا کی کر کے ایہناں دی ہونددی دس پاؤندا
 اے جو ایہہ لوک چُپ چپتے اپنے کم آہرے لگے جیون ٹورے وچ اپنا حصہ پائی آؤندے نیں۔ قدرت
 ولوں متھے اپنے ایس فرض نوں ایہہ نمائے عاجز جیہناں نوں کی، بینا تے بچ جات گنیا جاندا ہے اوہ کتنے
 سچے جی نیں ایس کائنات اندر۔ سیال، بُنالے اپنے کم وچ بٹے رہندے نیں، کوئی اندروں لگن لگی
 ہونددی اے۔ اپنے کسب راہیں جیون بھیداں دے جانوں تھی، اچ جھک دے پاڑیوں دکھ ہو، قدرت
 دے دتے سُنناں نوں مخلوق دے سُنکھالی لئی ورتیندے راضی نیں اپنے آپ وچ۔ جانوں نیں ایس گل
 دے وی جو ایہہ دیہار ایہناں دے کیے دامل پائی نہیں سکدا، ایہہ آپ سُنکھنا اے تے ایس سچے کم دا
 منظوری بس قدرت کول ہے

حوالے

- 1- ساہت کوش، رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر، پٹیالہ: پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 1989ء، ص 375
- 2- احمد یار دے کسب نامے، اسلامی ہدایت دے سوئے، شہباز ملک، کھوج، جھیمپا، لاہور:
جولائی-دسمبر 1980ء، جلد 3، شمارا 1، ص 79، 80
- 3- کافیاں شاہ حسین، لاہور: مجلس شاہ حسین، مارچ 1966ء، ص 67
- 4- سیف الملوک، میاں محمد بخش، شریف صابر، لاہور: سیداجمل حسین میموریل سوسائٹی، 2002،
ص 488
- 5- وارث شناسی، سبط الحسن ضیف، سید، لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2004ء، ص 47-52
- 5- اوہی، ص 54
- 6- وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)، شریف کنجاہی، سجاد حیدر، آصف خاں، محمد، اسلام آباد: لوک ورثہ،
الحمد پبلی کیشنز، ص 139، 140
- 7- چوہڑی، میاں وارث، لاہور: غلام رسول منشی عالم، 1913ء/1331ھ، ص 3
- 8- اوہی، ص 4
- 9- اوہی، ص 5
- 10- اوہی، ص 7، 8
- 11- اوہی، ص 5
- 12- چوہڑی، مستری خدا بخش، لاہور: بھائی دیا سنگھ پبلشر و تاجر کتب، سن، ن م، ص 2-4
- 13- اوہی، ص 4-6

- 14- دریائے معرفت، خولید فریقیر، لاہور: اللہ والے کی قومی دکان، سن، ن، م، ص 6
- 15- اوہی، ص 5
- 16- اوہی، ص 7
- 17- اوہی، ص 7, 8
- 18- اوہی، ص 13
- 19- کرم پھلواری، کرم امرتسری، نوشہرہ: میجر عبدالکریم خان ریٹائرڈ، سن، ن، م، ص 119
- 20- اوہی، ص 121
- 21- اوہی، ص 115

